

УДК 341.492,2
DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.24.26>

КОРУЦ У. З.,
кандидат юридичних наук,
начальник міжнародних зв'язків
Західноукраїнського національного університету

ПРАКТИКА НЮРНБЕРЗЬКОГО ТРИБУНАЛУ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ ЯК МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ

Анотація. У статті акцентовано увагу на тому, що військові трибунали являють собою спеціальну форму здійснення правосуддя у сфері воєнних злочинів, злочинів проти людства, а також інших порушень міжнародно-правових актів, які тягнуть за собою суспільно-небезпечні наслідки локального чи глобального характеру, що проявляються головним чином, але не виключно через наявність жертв серед цивільного населення, незважаючи на те, що військові трибунали мають спеціальну ознаку – стосуються наслідків воєнних дій чи дій під час воєнного стану, а суб'єктами, які притягаються до відповідальності, виступають не завжди військові.

Відзначається, що більшість із воєнних злочинів є кримінально караними діями за законодавством майже всіх без виключення держав, тому цілком логічно, що настання відповідальності є невідворотним об'єктивним фактом. Однак лише в умовах військового трибуналу як форми кримінального переслідування, визнаної більшістю країн світу, досягається чи не найголовніша мета покарання саме за воєнні злочини – публічна превентивність.

У статті проаналізовано той факт, що Нюрнберзький трибунал став тим трибуналом *ad hoc* для подій Другої світової війни, який фактично перетворився на суд *ex post facto*, оскільки мав ретроактивну юрисдикцію.

Стверджується, що Нюрнберзький трибунал сприяв трансформації загальносуспільної свідомості (в глобальному вимірі), що дало змогу переосмислити значення міжнародного права, перетворивши його формат на формат, подібний до загального права в тому розумінні, що воно розвивалося еволюційно, керуючись принципами справедливості, гуманності, виходячи з інтересів всього людства, в тому числі враховуючи потреби прийдешніх поколінь, що і привело до обґрунтування природної доцільності та об'єктивності виключень та винятків із *ex post facto*.

З погляду природи вироків Нюрнберзького трибуналу вони являють собою не лише акти притягнення до відповідальності за скоєння міжнародних злочинів проти миру, людяності та у сфері пропаганди війни, а й акти, які мають преюдиційне значення для наступних вироків міжнародних трибуналів, оскільки встановлюють одночасно зв'язок протиправного діяння із суспільною небезпекою, розглядаючи її не як наслідок, а як об'єкт протиправного посягання.

Визначено, що Нюрнберзький трибунал мав наслідки для формування міжнародно-правового механізму притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння злочинів, пов'язаних із пропагандою війни, зокрема:

– була фактично вперше сформована та визначена суспільна небезпечність воєнних злочинів, розроблено склади більшості воєнних злочинів та встановлені детермінуючі ознаки кримінально каранної поведінки в контексті пропаганди війни;

– здійснені спроби створення механізму практичної реалізації вироку міжнародного трибуналу щодо злочинів у сфері пропаганди війни. Нюрнберзький процес сприяв утвердженню пропаганди війни як воєнного злочину, після чого відбувається еволюція його доктринального виразу, змінюються підходи щодо визначення шкоди, встановлення способу її відшкодування, наявності причинно-наслідкового зв'язку не лише між діями, що ідентифікуються як пропаганда, та наслідками воєнних дій, але й між характером воєнних дій (геноцид, дискримінація, винищення тощо).

Ключові слова: Нюрнберзький трибунал, міжнародні кримінальні трибунали, міжнародний злочин, міжнародна кримінальна відповідальність, пропаганда війни, воєнний злочин.

Постановка проблеми. Військові трибунали являють собою спеціальну форму здійснення правосуддя у сфері воєнних злочинів, злочинів проти людства, а також інших порушень міжнародно-правових актів, які тягнуть за собою суспільно-небезпечні наслідки локального чи глобального характеру, що проявляються головним чином, але не виключно через наявність жертв серед цивільного населення, наявність руйнувань цивільної інфраструктури тощо. Незважаючи на те, що воєнні трибунали мають спеціальну ознаку – стосуються наслідків воєнних дій чи дій під час воєнного стану, суб'єктами, які притягаються до відповідальності, виступають не завжди військові.

Практика військових трибуналів демонструє високу суспільну зацікавленість міжнародної спільноти у притягненні до відповідальності, а точніше, публічному покаранні осіб, відповідальних за діяння, що призводять до грубого порушення прав людини та громадянина, затверджених як непорушні цінності міжнародного правопорядку та існування держав, у спосіб, який ці права та інтереси лише розвиває та забезпечує реалізацію. Трибунал як найвища форма міжнародного судочинства передбачає не стільки невідворотність настання відповідальності, скільки її публічність, публічність покарання як елементу системи гарантій непорушності миру.

Оскільки більшість із воєнних злочинів є кримінально караними діяннями за законодавством майже всіх без виключення держав, то цілком логічно, що настання відповідальності є невідворотним об'єктивним фактом. Але основна цінність такого національного процесу не може зрівнятися із міжнародним, оскільки лише в умовах військового трибуналу як форми кримінального переслідування, визнаної більшістю країн світу, досягається чи не найголовніша мета покарання саме за воєнні злочини – публічна превентивність.

Метою статті є аналіз практики ключових Міжнародних військових трибуналів.

Серед останніх праць, присвячених цій проблематиці, можна назвати роботи О. Сенаторової, А. Іванова, Ф. Кірша, Дж. Мартінез, А. Даннера та інших.

Виклад основного матеріалу. Публічність військових трибуналів означає, що результати кримінального переслідування отримують глобальне визнання, стають досягненням людства загалом, демонструють реакцію міжнародної спільноти на протиправні діяння, вчинені особами проти основоположних засад системи світоустрою та міжнародного гуманітарного права. Тому кримінальні трибунали і мають характер міжнародно-правових механізмів, наслідки застосування яких мають одночасно і локальний – відновлення справедливості та миру й безпеки в конкретно взятій країні; і глобальний характер – утвердження принципів непорушності міжнародного права та невідворотності покарання за злочини проти людства, гуманності.

Зокрема, якщо брати Нюрнберзький процес як форму міжнародного військового трибуналу, то, на думку Н. Лебедевої, виникають питання щодо його прозорості, легітимності та законності у розумінні міжнародно-правових норм, які існували на той час. Дослідниця доходить висновку, що цей процес «був судом переможців над переможеними, адже, по-перше, обвинуваченими на процесі були тільки німці, по-друге, суддями були тільки представники держав-переможниць» [1, с. 124–125]. Ці факти є об'єктивними і стосуються не лише Нюрнберзького, але і Токійського трибуналів. Тобто за результатами Другої світової війни було встановлено, що воєнні злочини скоювалися лише представниками переможених країн, а точніше, лише Німеччини та Японії, оскільки навіть італійські воєнні та цивільні високопосадовці уникли трибуналів.

Крім того, під час Нюрнберзького процесу між представниками держав-засновниць існувала домовленість не торкатися низки питань, з приводу яких ці країни могли стати об'єктом обвинувачень, а саме питань: радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р.; поведінки Британії під час війни з бурами; бомбування британцями Дрездену; Катині тощо. Хоча слід зауважити, що за результатами Нюрнберзького та Токійського процесу з'явилися механізми притягнення до відповідальності за злочини саме під час Другої світової війни. В умовах перегляду історичної правди нині виникають дискусії стосовно доцільності визнання воєнних злочинів не лише за переможеними сторонами, але і за країнами та посадовцями, які розв'язали чи були причетні до розв'язання Другої світової війни.

У зв'язку із цим цікавим видається висновок А. Кассезе щодо того, що військові трибунали, які мали місце після Другої світової війни, створили не лише міжнародне право у сфері притягнення до відповідальності за воєнні злочини, але і визначили передумови та підґрунтя для притягнення до відповідальності за тотожні дії незалежно від того, на якій стороні конфлікту вступають конкретні особи [3, с. 15–17].

З погляду заборони пропаганди війни та притягнення до відповідальності за скоєння такого злочину, як пропаганда війни, значення і внесок кожного конкретного міжнародного трибуналу є дещо різним, а тому доцільно проаналізувати кожен із них окремо на предмет створення преюдиційної практики, прецедентного права чи практики правозастосування міжнародно-правових норм.

Враховуючи те, що саме Нюрнберзький трибунал за часом свого проведення є першим в історії міжнародним кримінальним судом, слід розпочати з його значення та впливу на процес формування міжнародно-правових норм у контексті притягнення до відповідальності саме за пропаганду війни.

Як слушно зазначає О.В. Сенаторова, «заборона агресії, пропаганди війни та злочинів проти людяності існувала на рівні звичаєвих норм міжнародного права і до Нюрнберзького трибуналу, але саме він став тим трибуналом *ad hoc* для подій Другої світової війни, який фактично перетворився на суд *ex post facto*, оскільки мав ретроактивну юрисдикцію» [4]. Більше того, цінність та правова природа рішень саме Нюрнберзького трибуналу полягає в тому, що ним встановлено два важливих принципи, що в подальшому лягли в основу всієї системи воєнних трибуналів у період після Другої світової війни:

– міжнародне право отримало примат над національним. До Нюрнберзького трибуналу суверенні держави не могли і не підпадали під юрисдикцію інших держав. Після перемоги над Німеччиною фактично відбувся суд країн-переможниць над суверенною країною – Німеччиною – та високорядовцями системи органів публічного управління країною;

– запроваджено механізм притягнення до відповідальності за злочини проти людства, воєнні злочини, в тому числі і пропаганду війни, який перетворив принцип загальної справедливості та гуманності в основоположний фундаментальний принцип побудови системи міжнародно-правового переслідування за кримінальні злочини. Це означає початок розвитку міжнародного кримінального права та процесу, а відтак домінування доктрини над правом.

Ми можемо стверджувати, що Нюрнберзький трибунал сприяв трансформації загальносупільної свідомості (в глобальному вимірі), що дало змогу переосмислити значення міжнародного права, перетворивши його формат на формат, подібний до загального права, в тому розумінні, що воно розвивалося еволюційно, керуючись принципами справедливості, гуманності, виходячи з інтересів всього людства, в тому числі враховуючи потреби прийдешніх поколінь, що і привело до обґрунтування природної доцільності та об'єктивності виключень та винятків із *ex post facto*.

Більше того, саме за наслідками Нюрнберзького трибуналу в період після проголошення вироків та до моменту прийняття у вигляді міжнародно-правових актів встановлювалося, що жодне кримінально каране діяння не повинно отримати належне переслідування та реакцію з боку

світової спільноти у разі, якщо таке діяння прямо суперечить принципам гуманності та людяності. Спочатку йшлося про неможливість уникнення кримінальної відповідальності та кримінального переслідування за міжнародний злочин навіть у тому разі, якщо міжнародно-правові акти, які містять покарання за такі злочини, не імplementовані в національне законодавство або кримінальне законодавство держави не визначає такі діяння кримінально караними. У подальшому за результатами саме Нюрнберзького трибуналу сформовано позицію та єдину міжнародну практику кримінального переслідування, відповідно до якої жоден інший принцип міжнародного права не може застосовуватися до фізичної особи, представника конкретної країни, навіть якщо ця особа обіймає найвищі політичні посади в цій країні, якщо така особа скоїла діяння, яке за міжнародним правом визнається злочином, у тому числі злочином проти людства або у сфері пропаганди війни.

Підтвердження цієї тези ми бачимо і в роботах В.М. Іванова, який доводить цінність Нюрнберзького трибуналу через те, що міжнародний суд, а точніше – представники країн-переможців, засудив головних німецьких військових злочинців, довівши при цьому їхню вину та створивши підґрунтя для методологічного забезпечення подальших трибуналів. На зміну політичним пріоритетам періоду після Другої світової війни вже в ХХІ ст. світова громадськість висуває верховенство права й загальнолюдських цінностей на перший план, що створює всі необхідні передумови для притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, які є представниками найвищих публічних органів управління держави та на яких у межах держави, національного права поширюється спеціальний режим недоторканності та кримінального переслідування [5, с. 26–27].

Так, відповідно до ст. 7 Статуту Міжнародного військового трибуналу, для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн «посадове становище підсудних, їх положення в якості Глав держави або відповідальних чиновників різних урядових відомств не повинно розглядатися як підстава до звільнення від відповідальності або пом'якшення покарання» [6]. В цьому ми вбачаємо найвищу практичну цінність Нюрнберзького трибуналу, яка втілюється у формуванні правозастосовчої практики притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за скоєння злочинів, які визнані такими, що становлять загрозу людству, миру та глобальній безпеці.

Пропаганда війни також відноситься до такої категорії злочинів, і, розглядаючи практику притягнення до міжнародної відповідальності саме за такі кримінально карані діяння, ми повинні звернутися до переліку засуджених Нюрнберзьким трибуналом осіб. Так, наприклад, Ю. Штрейхер та В. Фрік були засуджені трибуналом до страти в тому числі через пропаганду воєнних дій, антисемітизму та дискримінаційних дій і розпалювання міжетнічної ворожнечі. Натомість Г. Фріче, який був одним із основних «рупорів» Третього Рейху, німецьким нацистським пропагандистом та

посадовцем Міністерства народної освіти та пропаганди, був виправданий Нюрнберзьким трибуналом, хоча і звинувачувався у пропаганді війни.

У цьому контексті Дж. Мартінез та А. Даннер зазначають, що механізми кримінального переслідування в процесі відправлення Нюрнберзького трибуналу не були досконалими, вони лише формувалися, а тому обвинувачення ґрунтувалося не стільки на чітких виписаних конструкціях складів злочинів, скільки на значенні конкретної особи в діях Третього Рейху, її особистому внеску у воєнні злочини та в акти геноциду проти мирного населення [7]. Це не може вважатися недоліком Нюрнберзького трибуналу хоча б через те, що ні самі склади міжнародних кримінальних злочинів, ні практики притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності, власне як і самого інституту «міжнародної кримінальної відповідальності», не існувало до моменту проведення трибуналу. Сам трибунал, процес його відправлення і став тим кроком на шляху формування практики й одночасно доктрини міжнародного кримінального права та процесу. Тому, як зазначає К. Премель, німецькі високосадовці використовували кожен різний набір засобів доказування власної невинуватості через сукупність доказів відсутності умислу, кримінально караних дій, зводячи все до того, що злочини стали результатами виконання відповідних наказів та вказівок вищого партійного керівництва [8]. Це стало традиційною для подальших міжнародних трибуналів лінією захисту воєнних злочинців, але в умовах Нюрнберзького трибуналу розглядалося як причина активізації розвитку доктрини міжнародного кримінального процесу.

Остання отримала свій розвиток у Статуті Нюрнберзького трибуналу, який став фактично першим міжнародно-правовим актом, хоча і в формі статуту, тобто установчого акту, який стосувався конкретної події – створення трибуналу, та визначив воєнні злочини як «вбивства, мордування чи відведення у рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства чи мордування військовополонених або осіб, що знаходяться на морі; вбивства заручників; грабіж суспільної або приватної власності; безглузде руйнування міст та сіл; розорення, не виправдане воєнною необхідністю, тощо» [9]. Легітимність вироків Нюрнберзького трибуналу та взагалі правозастосовна практика, яка сформована в частині притягнення до кримінальної відповідальності і відбування такої відповідальності, спирається на цілу низку міжнародно-правових актів та документів, які були прийняті за результатами Другої світової війни, що дає змогу зробити висновок про системність міжнародного кримінального переслідування та логіку законодавця в цій сфері з урахуванням не лише потреб переможців, але і значення для людства превентивної функції трибуналу. Тобто ми не підтримуємо думку низки вчених, зокрема О.В. Нарожної, А.Г. Звягинцева, стосовно того, що Нюрнберзький процес – це спроба однієї сторони (переможців) приховати власні воєнні злочини за виною іншої сторони – переможеної.

Так, аналізуючи низку міжнародно-правових актів, ми доходимо висновку про те, що погляду природи вироків Нюрнберзького трибуналу вони

являють собою не лише акти притягнення до відповідальності за скоєння міжнародних злочинів проти миру, людяності та у сфері пропаганди війни, а й акти, які мають преюдиційне значення для наступних вироків міжнародних трибуналів, оскільки встановлюють одночасно зв'язок протиправного діяння із суспільною небезпекою, розглядаючи її не як наслідок, а як об'єкт протиправного посягання.

Так, Московська декларація «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства» від 30.10.1943 р.; Лондонська конвенція «Про судове переслідування та покарання головних військових злочинців європейських держав осі» від 08.08.1945 р.; Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 08.08.1945 (Статут Нюрнберзького трибуналу); Берлінська декларація від 2 серпня 1945 р. за результатами Потсдамської конференції – всі ці міжнародно-правові акти логікою свого викладення підводять до того, що переслідування за скоєння воєнних злочинів є обов'язком країн-переможців із метою недопущення в подальшому повторення історичних помилок та створення передумов для несанкціонованої агресії однієї держави (союзу держав) проти будь-якої іншої країни чи блоку країн. Скоєні воєнними злочинцями протиправні діяння, в тому числі пропаганда війни, були визнані такими вже на момент трибуналу, але разом із тим вважалися неприпустимими на початок війни, щонайменше через існуючі міжнародні звичаї ведення як військових дій, так і мирних переговорів. Порушення цих звичаїв і стало передумовою для порушення провадження в межах трибуналу, а ступінь тяжкості наслідків дій посадових осіб переможених країн став передумовою для порушення питання про можливість їх притягнення до кримінальної відповідальності не за національним, а за міжнародним правом.

Висновки. Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що Нюрнберзький трибунал мав такі наслідки для формування міжнародно-правового механізму притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння злочинів, пов'язаних із пропагандою війни:

– по-перше, саме під час провадження на цьому трибуналі були фактично вперше сформовані та визначена суспільна небезпечність воєнних злочинів, розроблено склади більшості воєнних злочинів та встановлені детермінуючі ознаки кримінально караної поведінки в контексті пропаганди війни;

– по-друге, утворюється низка механізмів притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, щодо яких за національним законодавством країн існують певні обмеження та поширюється імунітет;

– по-третє, створено механізм практичної реалізації вироку міжнародного трибуналу щодо злочинів у сфері пропаганди війни. До Нюрнберзького трибуналу не було такого механізму, а його створення було неможливе в силу спеціальної кримінально-процесуальної юрисдикції та правосуб'єктності винних осіб;

– по-четверте, Нюрнберзький процес сприяв утвердженню пропаганди війни як військового злочину, після чого відбувається еволюція його доктринального виразу, змінюються підходи до визначення шкоди, встановлення способу її відшкодування, наявності причинно-наслідкового зв'язку не лише між діями, що ідентифікуються як пропаганда, та наслідками воєнних дій, але і між характером воєнних дій (геноцид, дискримінація, винищення тощо).

Крім того, саме в ст. 6 Статуту Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу міститься класифікація найтяжчих міжнародних злочинів, хоча серед них і немає такого складу злочину, як «пропаганда війни», але за змістом вже Статуту Токійського міжнародного воєнного трибуналу, а саме ст. 5, можна зробити висновок, що порушення традицій ведення війни та дії, пов'язані із розповсюдженням ворожнечі (геноциду) проти різних народів, – це і є першою спробою кваліфікації дій політичного керівництва Японії як пропаганди війни.

Література:

1. Лебедева Н. Неизвестный Нюрнберг. *Родина*. 1991. № 6/7. С. 123–128.
2. Acquaviva G. At the Origins of Crimes Against Humanity. *Journal of International Criminal Justice*. 2011. № 9(4). P. 881–903.
3. Cassese A. From Nuremberg to Rome: International Military Tribunals to the International Criminal Court. *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*. – New York: Oxford University Press, 2002. Vol. 1. P. 3–19.
4. Сенаторова О.В. Принципи Нюрнберзького процесу як основа міжнародної кримінальної юстиції. *Теорія і практика правознавства: електронне наукове фахове видання*. 2011. № 2. – URL : http://tlaw.nlu.edu.ua/wpcontent/uploads/2015/09_-10.pdf
5. Іванов В.М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24–28.
6. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі : Міжнародний документ від 08.08.1945. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text
7. Martinez J.S., Danner A.M. Guilty Associations: Joint Criminal Enterprise, Command Responsibility, and the Development of International Criminal Law. *California Law Review*. 2005. Vol. 93. № 1. P. 75–169. – doi:10.2139/ssrn.526202
8. Priemel K.C. *The Betrayal : The Nuremberg Trials and German Divergence*. – Oxford : Oxford University Press, 2016. – 496 p.
9. Hirsch F. *Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II*. – New York : Oxford University Press, 2020. – 536 p.

Koruts U. The practice of the Nuremberg Tribunal and its importance for the qualification of war propaganda as an international crime

The article emphasizes that military tribunals are a special form of justice administration in the field of war crimes, crimes against humanity, as well as other violations of international

law, which entail socially dangerous consequences of a local or global nature, manifested mainly but not exclusively because of the presence of civilian casualties, despite of the fact that military tribunals have a special feature – related to the consequences of hostilities or actions during martial law – and the subjects prosecuted are not always military.

It is noted that most of the war crimes are criminally punishable acts, under the law of almost all states, without exception, so it is logical that the onset of responsibility is an inevitable objective fact. However, only in the conditions of a military tribunal, as a form of criminal prosecution recognized by most countries of the world, is achieved perhaps the most important goal of punishment for war crimes – public prevention.

The article analyzes the fact that the Nuremberg Tribunal became that *ad hoc* tribunal for the events of the Second World War, which actually became a court *ex post facto*, as it had retroactive jurisdiction.

It is alleged that the Nuremberg Tribunal contributed to the transformation of public consciousness (in the global measurement), which made it possible to rethink the meaning of international law, turning its format into a format similar to common law in the sense that it evolved on the principles of justice and humanity, including taking into account the needs of future generations, which led to the justification of the natural expediency and objectivity of exceptions from *ex post facto*.

From the point of view of the nature of the Nuremberg Tribunal verdicts, they are not only acts of prosecution for international crimes against peace, humanity and war propaganda, but also acts of prejudicial significance for subsequent verdicts of international tribunals, as they establish a link illegal act with public danger, not considering it as a consequence, but as an object of illegal encroachment:

- it is determined that the Nuremberg Tribunal had consequences for the formation of an international legal mechanism for prosecuting crimes related to the propaganda of war, in particular, in fact, for the first time, the social danger of war crimes was formed and determined, the composition of the majority of war crimes was developed and the determining signs of criminally punishable behavior in the context of war propaganda were established;

- attempts had been made to create a mechanism for the practical implementation of the verdict of the international tribunal for crimes in the field of war propaganda. The Nuremberg Trials contributed to the establishment of war propaganda as a war crime, followed by the evolution of its doctrinal expression, changing approaches to determining harm, establishing a way to compensate for it, the existence of a causal link not only between actions identified as propaganda and the consequences of war, but between the nature of hostilities (genocide, discrimination, extermination, etc.).

Key words: Nuremberg Tribunal, international criminal tribunals, international crime, international criminal responsibility, war propaganda, war crime.